

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Piëtistische en puriteinse kinderlectuur / L.F. Groenendijk.
Auteur(s)	Groenendijk, L.F.
In	<i>Documentatieblad Nadere Reformatie</i> , 1 (1977), no. 3, p. 81-89.
Copyright	2007 / L.F. Groenendijk SSNR Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.07.17; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B99027719

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

PIËTISTISCHE EN PURITEINSE KINDERLECTUUR

"Des Heeren Lof, Verkondigt uit den mond der Kinderen".

In catalogi van enige christelijke boekhandels is een vaste rubriek die van de levensbeschrijvingen en bekeringsgeschiedenissen. Men kan daarin o.m. een boekje tegenkomen met de titel "Des Heeren lof verkondigd uit de mond der kinderen". Het is geen 20e-eeuwse publikatie, maar een in de 18e eeuw door de bekende Rotterdamse predikant Wilhelmus Eversdijk (1653–1729)¹⁾ uitgegeven werkje.

Een door ons geraadpleegde vierde druk uit 1723 voert de titel:

Des Heeren Lof, Verkondigt uit den mond der Kinderen, Ofte Vyfentwintig Zonderlinge Voorbeelden van vroeg bekeerde, en jong stervende Kinderen, die heerlyke blyken van Genade en Godzaligheid vertoonden, in haar Leven en Dood.²⁾

Dit boekje bevat 25 levensbeschrijvingen van kinderen en jeugdigen die alle vroeg bekeerd en voorbeeldig in hun vroomheidsbeoefening waren, maar ook jong stierven, verscheidene aan de pest.

Van vijf van de vijftientig kinderen wordt geen naam opgegeven, de overige heten (in volgorde van presentatie): Maria N., een dochtertje van Mr. E. Scarfield, Karel Brigman, Sara Howley, Susanna Bikkes, Jakob Bikkes, Johannes Sudlouw, Anna Lane, Tabitha Alder, Martha Harfield, een zoontje van Mr. Thomas White, Johannes Langhman, Maria Warren, Thomas Owen, Johannes Harwy, Johannes Janeway, Thomas Mousley, Henrina van Rheede, Sara Koolbrant en Juffr. C.C.W. Opmerkelijk is dat de meeste biografieën geen Hollandse, maar Engelse kinderen betreffen. Er komen slechts vijf (!) Hollandse kinderen in dit boekje voor: Susanna en Jakob Bikkes en de drie laatstgenoemde jeugdige personen.

De beschrijvingen van het exemplarische leven en sterven van deze vijftientig jeugdige vromen zijn door Eversdijk uitdrukkelijk bedoeld om door kinderen gelezen te worden.³⁾ "Des Heeren Lof" is een vroeg-18e-eeuws kinderboek! In de "Aanspraak" schrijft Eversdijk o.a.:

“Als gy begint te lezen, neemt vooral in de hand de Goddelyke Bladeren, of andere stigtelyke Schriften, als ook een exemplaar-tje van deze godvrugtige jeugd; leest het met aandacht, overdenkt het; hebt’ er een by u als gy uitgaat; laat het ingezien worden, wanneer gy op u kamer zyt; en og! hoe wenschelyk was het, dat men die verspreit zag in de t’ Samenkomste der jeugd? en dat daar uit een exempeltje of twee wierd voorgelezen, en dat dan met den anderen daar over gesproken wierd; liever als gekaart ... laat die exempelen u kragtig opwekken om deze godvrugtige jeugd te evenaren. Wat zyn exempelen kragtige navolginge? Wakker op dan gy Jeugd, ziet op deze, en tragt als zy te doen en te wezen”.

Om een indruk te krijgen van de aard van het in “Des Heeren Lof” gebodene, geven we hier een aantal aspecten daarvan weer. Vrijwel alle kinderen die in dit exempelboekje sterven, hadden al vroeg religieuze ervaringen. Deze kinderen waren bekommerd geraakt over de toestand van hun ziel en beweenden die met tranen. “Daar en was geen grooter zondaar in geheel Londen, dan hy was” dacht een niet nader genoemd arm kind. De bekommerde Sara Howley wist dat zij “de eeuwige vlammen” verdiende: “ò Wat woude zy niet wel doen voor een Christus! Wat woude zy niet wel doen om zalig te worden!”

Alle kinderen beijverden zich om vroom te leven. Ze eerden hun vader en moeder, waren “zeer uitnemende gehoorzaam aan haar Ouders”. Soms waren zij echter genoodzaakt om te tonen dat zij God meer moesten gehoorzamen dan hun ouders. Johannes Harwy kreeg toen hij tussen de zes en zeven jaar jong was “zeere oogen” en men verbood hem het lezen. Hij negeerde dit bevel, ook al werd hij geslagen, want hij achtte het Gods gebod de Bijbel te lezen! Van verschillende kinderen wordt vermeld dat ze ouderen de les lazen.

Ze hielden van hun broertjes en zusjes en lieten dit vooral merken door ze te catechiseren en te bestraffen wanneer ze woorden gebruikten of handelingen verrichtten die niet goed waren. Omdat ze begaan waren met “het eeuwig welvaren van haar zielen”. Hun compassie gold ook anderen dan bloedverwanten, zoals schoolkameraadjes. Johannes Harwy sprak vaak met hen over de tekst “De byl is alreeds aan de wortel der boom”. – Hij was toen tussen de zeven en acht jaar oud wordt hierbij aangekend.

Johannes Sudlouw's compassie gold zelfs de hele natie: "Hy liet zig niet weinig ter herten gaan de heele Natie, en bad, dat Godt de zonden des Lands wilde vergeven, en dat hy het nader op zyn gemoedt wilde brengen".

Meedoen met het spel van "gewone" kinderen was er voor de kleine heiligen niet bij, dat was verspilling van kostbare tijd met ijdelheid. Ze waren "geheel boven alle die dingen, waar mede de meeste kinderen zyn opgenomen". John Harwy gebruikte zijn "ledige tydt" om onder hen te verkeren die hem wijzer en beter konden maken, "en als hy in haar gezelschap was, zo sprak hy meer als een Christen, dan als een kindt".

Ze vonden hun vermaak in het verkeer met de vromen en in het horen van preken, leren van hun catechismus, lezen van de Bijbel en stichtelijke boeken en vooral in het betrachten van religieuze oefeningen, in het bijzonder het "heimelyk gebedt". Bepaaldelijk op de sabbat werd dergelyk vermaak genoten.

Nu was Sara Howley weliswaar "diep gevoelig gemaakt van de staat van haar ziel, en hoe nodig zy Christus had" en ze had uiterst vroom geleefd, maar toen ze op haar veertiende ziek werd, geraakte zij in "grootte ziels-ontsteltenis" en riep uit: "O ik ben verloren, verloren tot in alle eeuwigheid!" Ze vroeg haar moeder te bidden, "dat ik een zaligmakende kennis van zonde, en van Christus mag hebben, en dat ik een verzekerdheid mag hebben van Gods liefde aan myn ziel". Wie haar bezocht, kreeg het verzoek te bidden voor haar om verzekerdheid. Na enige dagen zag men de gebeden verhoord, Sara was "met de liefde Christi verrukt". De huisgenoten werden bij haar bed geroepen en persoonlijk toegesproken. Na vele "levendige ontdekkingen van Gods liefde" ontvangen te hebben, werd zij "uitstekende begerig te sterven". Een begeerte die spoedig werd ingelost.

Koelman's "Twintig Zonderlinge Exempelen".

Het is velen niet bekend, maar met uitzondering van de exempelen van Henrina van Rheede, Sara Koolbrant en Juffr. C.C.W. is Eversdijk's verzameling een heruitgave van Twintig Zonderlinge Exempelen, Van vroeg-bekeerde, en jong-stervende kinderen, die heerlijke blijken van genade en godzaligheid vertoonden in haar leven, en doodt.⁴⁾

Dit is een werkje van Jacobus Koelman (1632–1695), het dateert uit 1679 en is door deze auteur gevoegd achter zijn bekende pedagogische verhandeling De Pligten der Ouders. De "Twintig Zonderlinge Exempelen" zijn met "De Pligten" meê herdrukt in 1684, 1724 en 1749. We wijzen erop dat in de titel van Koelman's exempelboekje gesproken wordt over twintig exempelen, in werkelijkheid bevinden er zich tweeëntwintig in dit boekje, want als een toegift zijn de levensbeschrijvingen van Johannes Janeway en Thomas Mousley bijgevoegd. Ook deze beschrijvingen zijn bij Eversdijk te vinden. De eigen inbreng van deze auteur in zijn exempelboekje is dus vrij beperkt geweest: hij heeft voor een "Aanspraak aan de Ouderen en Kinderen" én een uitbreiding met (1) het leven en sterven van Henrina van Rheede, (2) de "laatste woorden" van Sara Koolbrant en (3) het sterfbed van Juffr. C.C.W. gezorgd. En het sterfbedverhaal van laatstgenoemde, van Cornelia Constantia Winckelman, is niet van Eversdijk, maar van zijn collega ds. Petrus Immens (1664–1720)⁵⁾ afkomstig.

Overigens wensen we Eversdijk hier niet van plagiaat te beschuldigen. Immers, in de genoemde "Aanspraak" schrijft hij dat de bijeengebrachte exempelen (zij het behalve de laatste drie) zijn "t' samen vergadert van een Eerwaardig, Godvrugtig en verstandig Leeraar". Daarmee zal Koelman bedoeld zijn. Waarom hij deze niet met name genoemd heeft, is voor ons echter een raadsel!

In het begin attendeerden we erop, dat de kinderbiografieën in "Des Heeren Lof" voor het merendeel Engelse kinderen betreffen. Bij Eversdijk treft men slechts vijf Nederlandse kinderen aan, bij Koelman zijn dat er nog minder: alleen Susanna en Jakob Bikkes. Wanneer men de vraag naar de origine van Koelman's materiaal beantwoord wil hebben, ligt het voor de hand dat men gaat zoeken in de richting van Engeland . . .

De puriteinse spirituele kinderbiografieën.

Wat bleek ons? Koelman heeft zijn exempelen vertaald uit Engelse boekjes. Hij heeft zelfs de inhoud van een Engels exempelboekje compleet overgenomen, nl. het dertien kinderbiografieën bevattende

A Token for Children: Being An Exact Account of the Conver-

sion, Holy and Exemplary Lives, and Joyful Deaths, of several young Children.⁶⁾

Dit boekje verscheen in 1671; een tweede deel kwam een jaar later (1672) uit. De auteur hiervan is James Janeway.⁷⁾ Hij werd geboren in ca. 1636, studeerde te Oxford, waar hij in 1659 zijn B.A.-graad haalde. Als nonconformist preekte hij te Londen ten tijde van de pest (1665) en de grote brand (1666). Ca. 1672 werd voor hem een kapel gebouwd te Rotherhithe, die door soldaten werd afgebroken maar door zijn eigen mensen werd herbouwd. Er wordt in de literatuur die wij over Janeway raadpleegden nog melding gemaakt van een aanslag op zijn leven: 'the bullet went through his hat, but inflicted no personal injury'. Net als zijn broers stierf James Janeway op nog jeugdige leeftijd (in 1674) aan tuberculose.

Het bekendste werk van hem is de "Token". Het was na verschijning meteen enorm populair en bleef dat tot en met in de 19e eeuw. Aan dit werk heeft Koelman dus het merendeel van zijn exempelen ontleend: Sarah Howley, Mary A. (N.B.: Koelman en Eversdijk schrijven abusievelijk Mary N.), Charles Bridgman, John Sudlow, Anne Lane, Tabitha Alder, Susanna Bicks, Jacob Bicks en John Harvy, alsmede vier niet nader genoemde kinderen.

*Van de andere pennevruchten van Janeway noemen we hier nog de volgende: (1) **Death unstung** (1671), een door Janeway gehouden preek t.g.v. het overlijden (in 1669) van de apothekersknecht Thomas Mowsley, waarbij een beschrijving van diens leven en sterven is gevoegd; (2) **Invisibles, realities, demonstrated in the holy life and triumphant death of Mr. John Janeway** (1673), de beschrijving door James Janeway van het leven en sterven van zijn in 1657 overleden broer John. Van deze werken zal Koelman gebruik gemaakt hebben voor de twee in zijn toegift (achter de "Twintig Zonderlinge Exempelen") gepresenteerde levensbeschrijvingen.*

Janeway's "Token" is een kinderboek. Voor kinderen was er in het 17e eeuwse Engeland nogal wat lectuur voorhanden: memorials, warnings, tokens, looking-glasses, messages, confessions, exhortations, testimonies, admonitions . . .⁸⁾ Een grote plaats wordt uiteraard ingenomen door religieuze werken, waaronder veel preken en biografieën. De "Token" behoort tot het biografische materiaal.

*Levensbeschrijvingen van kinderen voor kinderen, zoals te vinden in de "Token", waren laatkomers in de traditie van de Engelse biografie. Ze begonnen pas in de tweede helft van de 17e eeuw te verschijnen. Nu moet erop gewezen worden dat onze kinderbiografieën behoren tot het genre van de spirituele biografie, en publikatie van spirituele biografieën is in Engeland eerst vanaf het midden van de 17e eeuw goed op gang gekomen. In dit soort literatuur, waartoe we ook dagboeken en autobiografieën rekenen, wordt de bekering en het bevindelijk leven van "the godly folk" verhaald.⁹⁾ Een zeer bekend voorbeeld is de autobiografie van John Bunyan (1628–1688) **Grace Abounding to the Chief of Sinners** (1666). We attenderen hier ook nog op de vele biografieën van puriteinse "saints" die door Samuel Clarke (1599–1683) sedert 1650 zijn uitgegeven.*

*O.C. Watkins heeft in zijn **The Puritan Experience** (1972) gepoogd de opkomst en toenemende populariteit van de spirituele biografie te verklaren. We gaan op deze problematiek niet uitvoerig in, wijzen er hier slechts op, dat toen in 1671/72 de "Token" van Janeway verscheen de populariteit van en behoefte aan dergelijke lectuur nog versterkt was. Immers, publikatie vond plaats ten tijde van de "Great Persecution", de onder Charles II ingezette vervolging van de nonconformisten. Die vervolging bracht de nonconformisten tot een intensivering van de bekeringsprediking en deed het hele religieuze beleven sterk emotioneel gekleurd zijn. We zien ook de "family worship" (huisgodsdienst) gaan floreren, ouders – daartoe aangespoord door de predikers – meer dan ooit het geestelijk welzijn van hun kinderen gaan behartigen door hen gedegen en bewogen te prepareren op bekering en heiligmaking. Een ontwikkeling waarvoor boekjes als de "Token" symptomatisch zijn, een ontwikkeling die men met behulp van de daarin vervatte dramatische exempelen poogde te ondersteunen en te stimuleren.*

*Belangrijk gaat de vervaardiging en uitgave van dergelijke lectuur vooral in de jaren '70 worden. Van voor die tijd dateert de levensbeschrijving van Martha Hatfield (1653), die ook bij Koelman/Eversdijk is te vinden (N.B.: abusievelijk staat bij hen Harfield i.p.v. Hatfield te lezen). In 1672 verscheen **A looking-glass for children**, waarin o.m. de biografie van Mary Warren voorkomt, die eveneens bij Koelman/Eversdijk een plaats gekregen heeft. Een bestseller was **A little book for little children***

van Thomas White (overl. ca. 1672), dat o.m. de bij Koelman/Eversdijk aan te treffen "hagiografieën" van Thomas Owen en het zoontje van White bevat.

Opvoeding en kind-zijn onder puriteinen en piëtisten.

Achter de kinderen die in de exempelboekjes gepresenteerd worden en de lezers die deze exempelen ter imitatie kregen gecommandeerd, zal men de puriteinse en piëtistische opvoedingsidealen en -methoden moeten zien. Een pedagogiek die "godly men" oftewel "godzaligen" wilde vormen. In huisgezin, kerk en school beijverde men zich om kinderen zo vroeg mogelijk op "the pathway to heaven", de weg van bekering en heiligmaking te krijgen. Vooral het huisgezin heeft o.i. in dezen een grote plaats ingenomen. In deze "kleine kerk" werden op vaste tijden diverse huisoefeningen gehouden, waarvan men de invloed niet licht zal kunnen onderschatten. In onze spirituele kinderbiografieën wordt er trouwens ook melding van gemaakt. Neem Mary Warren: "op een tydt wiert' er in de huisoeffening gelezen uit Luk. 10. hoe Maria zat aan Christus voeten, en hem hoorde; en dat Martha over haar klaagde, en Jesus zeide Martha, Martha, gy bekommert u over vele dingen, maar een ding is noodig, Maria heeft het beste deel verkoren, 't welk van haar niet zal wechgenomen worden. Dit kint dit hoorende, zoo liepen de tranen van haar wangen, en zy weende zeer; gevraagd zynde na de oorzaak, zeide zy: Ik ben niet gelyk die goede Maria, ik ken dat eene dat noodig is niet".

In het huisgezin had ook de "ernstige aanspraak" tot de kinderen een plaats. Men wees hen daarbij op hun "staat" en hun bestemming wanneer ze bekeerd en indien ze onbekeerd waren. Een goede gelegenheid voor dergelijke "aanspraken" vormde ziekte van de kinderen, alsmede het sterven van bekenden.

Zeer belangrijk achtten puriteinen en piëtisten de betekenis van het **exempel**. Men poogde de kinderen zoveel mogelijk te laten omgaan met hen die de "practice of piety" zichtbaar voorleefden en . . . men gaf hen exempelboekjes.

De zaken waarmee puriteinen en piëtisten hun kinderen confronteerden en de manieren die men daarvoor gebruikte, waren dezelfde als bij grote mensen. Historici hebben daarin steeds weer aanleiding gevonden om met het verwijt te komen, dat

met "de bijzondere aard van het kind" geen rekening werd gehouden, dat het kind behandeld werd als "volwassene-in-zakformaat".¹⁰⁾ Het moet erkend worden, dat puriteinen en piëtisten het kind zo vroeg mogelijk de geestelijke rijpheid van de godzalige wilden laten bereiken. Religieuze vroegrijpheid werd hier bevorderd, niet in de laatste plaats m.b.v. *exempelboekjes*. Die beoogden kinderen de voorbeelden te doen volgen van hen die geen "melk voor zuigelingen" meer nodig hadden, daar zij in geestelijk opzicht "volwassen" — zij het veelal "in zakformaat" — waren. Voor kinderen was er onder puriteinen en piëtisten dan ook de mogelijkheid — op grond van geestelijke rijpheid — een volwaardige relatie met grote mensen te hebben. Zelfs konden zij ouderen-in-jaren — wellicht nog "zuigelingen in Christus" — beleren en vermanen. Diverse kinderen in de *boekjes van Janeway, Koelman en Eversdijk* kunnen hier ter illustratie worden aangevoerd. Nogmaals, dit alles heeft in de loop der tijd (vanaf de tweede helft van de 18e eeuw; Verlichting!) nogal wat negatieve reacties opgeroepen. Die verwijten en veroordelingen maken duidelijk dat men "kind-zijn" en "volwassenheid" een andere betekenis is gaan geven. Wij weigeren die als een adequatere te bestempelen!

L.F. Groenendijk.

Noten.

1. Een (korte) levensbeschrijving is te vinden in de door ds. J.v.d. Haar verzorgde uitgave van de bundel levensbeschrijvingen van Nederlandse oudvaders *Lichtende Sterren*. Dordrecht 1968, blz. 112—118. Voorts kan men de biografie in het B.W.P.G.N. (o.r.v. De Bie & Loosjes) raadplegen.
2. Deze vierde druk is verschenen te Rotterdam bij Reinier van Doesburg. Aan dit 416 blz. tellende (12° form.) werkje gaat een "Aanspraak aan de Ouderen en Kinderen" van 14 blz. vooraf. Gaarne zouden wij van de lezers een opgave van in hun bezit zijnde uitgaven (met vermelding van uitgever, plaats en jaar van uitgave) willen ontvangen.
3. "Des Heeren Lof" was bestemd voor "kinderen", d.w.z. voor hen die verkeerden in de fase van de "kintsheid", maar óók voor "jongelingen" en "jonge dogteren".
4. Verschenen te Amsterdam bij Johannes van den Bergh in 1679.

5. *Over ds. Immens kan men iets lezen in het in noot 1 eerst genoemde werk (blz. 151–155).*
6. *We raadpleegden een ex. (in microfilm) van de Bodleian Lib. te Oxford. Het eerste deel van dit ex. dateert uit 1676, het tweede uit 1673.*
7. *Biografische bijzonderheden biedt (o.a.) het art. in DNB, Vol. X, blz. 683.*
8. *Zie W. Sloane, Children's Books in England & America. King's Crown Press, New York 1955.*
9. *Een monografie over de (puriteinse) spirituele biografie (i.h.b. de autobiografie): O.C. Watkins, The Puritan Experience. Routledge & Kegan Paul, London 1972.*
10. *Vgl. S. Fleming, Children & Puritanism. Yale U.P., New Haven 1933.*

